

BUXORO TURKMANLARI

BILAN BOG'LIQ JOY NOMLARI TANIHI

Анвар ТўРАЕВ,
Бухоро давлат университети тадқиқотчиси.

Таянч сўзлар: туркманлар, миграция, аҳоли демографияси, итимоий ҳаёт, Янги турмуш, Қумлиқ, Талимардон, Ипакчи, Чорраҳа, Бешариқ.

Азалдан Ўзбекистон ҳудудида, хусусан унинг қадимий этнографик ҳудудларидан бири ҳисобланган Бухоро воҳасида жуда кўплаб халқлар ва элатлар ўзаро ҳамжиҳатликда яшаб, яқин ижтимоий-маданий алоқаларга эга бўлиб келишган. Шундай этник гуруҳлар ичида туркманлар кўпчиликини ташкил қилиб, Бухоро воҳасининг этно ҳудудий ўзига хослигини шаклланиши ва ривожланишида, қолаверса ранг-баранглик касб этишида муҳим ўринга эга бўлиб келишган. Туркманлар зич жойланган Янги турмуш ва Сорғун, Паракти, Сурхиён, Наврўз, Оқчамамат, Ўрмонзор, Қозоқовул каби туркманлар истиқомат қилаётган жой номларини ўрганиш бугунги кунда Бухоро этнологиясининг долзарб ва кам ўрганилган масалаларидан бири ҳисобланганлигини инобатга олганда, мазкур жиҳатлар изчил ўрганилиши муҳимдир.

Бухоро туркманлари билан боғлиқ жой номлари ўзига хослигини қуйидагича таснифлаш мумкин. Биринчидан, бевосита туркман этноними билан боғлиқ жой номлари бўлиб, мазкур жой номлари туркманларнинг у ёки бу уруғи номини ўзида акс эттиради. Иккинчидан, туркман этнонимига боғлиқ бўлмаган ҳудудлар ҳам борки, у ерда кўплаб туркман гуруҳлари истиқомат қилишади. Шу жиҳатдан айтиш мумкинки, Бухоро воҳасида жой номларига эътибор қаратилса, улар туркман этноними билан боғлиқ эмаслиги, аммо кўп сонли туркманлар яшаб келаётган жой номлари асосан кузатилади ва биз қуйида мазкур жой номларини таҳлилини келтиришга ҳаракат қиламиз. Туркманларнинг салмоғи жиҳатидан йирик ҳудуд Бухоро туманидаги Янги турмуш маҳалласи ҳисобланади. Янги турмуш ҳудудида Қоражери II, Қоражери I, Ипакчи, Чорраҳа, Бешариқ, Дейсўхта, Чаримгар, Кечқўноқ каби бир нечта кичик қишлоқлардан иборат манзиллар мавжуд бўлиб, уларнинг таркиби қуйидагича: [8]

	Миллати	Аҳоли сони	% Умумий
1	Ўзбеклар	2584	43.6
2	Туркманлар	3233	56
3	Қозоклар	9	0.2
4	Тожиклар	2	0.1
5	Руслар	2	0.1
Жами:		5830	100%

Советлар бошқаруви даврида жамоа хўжаликларига бириктириш сиёсатининг натижасида 1930 йилларда мазкур ҳудудларда ҳам ҳунармандчилик артеллари, деҳқон жамоа хўжаликлари ташкил этила бошланган. Айнан шу даврда Чорраҳа қишлоғида "Янги турмуш" жамоа хўжалиги, Чаримгар қишлоғида "Иттифоқ" жамоа хўжалиги, Қоражери қишлоғида эса "1 май" жамоа хўжалиги тузилганлиги сабабли кўплаб туркман оилалари оммавий равишда кўчиб кела бошлаган ва ўзбеклар билан ёнма-ён ўрнаша бошлаган. 1934 йилда юқоридаги барча жамоа хўжаликлари бирлашиб, ягона "Янги Турмуш" жамоа хўжалиги юзага келган. [3].

"Янги турмуш" қишлоғида туркманларнинг салмоғи турлича бўлиб, аҳоли сони ҳам бир хил эмас. Масалан: Қоражери II аҳолиси бошқа етгита қишлоқ аҳолисига нисбатан (433 киши) кам сонли бўлса ҳам, лекин у ердаги туркманлар сони кўп бўлиб, аҳолининг 95% ни қамраб олади. Сабаби, "Янги турмуш" жамоа хўжалиги маркази идораси бўлади деб, 1950 йилларда ҳозирги Қоражери II қишлоқ йўлининг икки томонига уйлар қурилган. Лекин, Қоражери II қишлоғи Бухоро туман маркази бўлган Галаосиёдан кейинги биринчи қишлоқ бўлгани учун, раҳбарият жамоа хўжалиги маркази ҳам аҳоли яшайдиган марказда бўлиши лозим деб, Чорраҳага кўчиртирилган. Шундан сўнг, жамоа хўжалиги идораси учун қурилган турар жойларга "Янги турмуш" колхозига қарашли Қумлиқ, Талимардон қишлоқларидан туркман оилалари Қоражери IIIга кўчиб келганлар. Оқибатда эса, туркманлар сони ортиб борган. Шунингдек, қўшни қишлоқлардаги туркман қизларига уйланиш ёки туркманларга қиз бериш ҳолатлари мустақилликгача сақланиб қолганлиги туркманлар аҳолиси фоизини ошиб боришига сабаб бўлди. Ҳозирда ҳам аксарият "Янги турмуш" туркманлари никоҳ қуришда Бухоро туманида яшаётган туркманлардан танлаб келишади. Чунки, оилада ўзаро яқинликни, бирликни сақлаб қолишда, бир-бирларини тушунадиган тилда мулоқот олиб бориш мақсадида туркманлар ўртасида никоҳ кўп бўлишига сабаб бўлиб келган.

Қоражери топонимика бўйича турли талқинларни учратиш мумкин. Бу қишлоқ этимологияси билан боғлиқ бўлган уч хил қараш мавжуд.

Биринчиси, аҳоли хўжалиқда жўхори ўсимлигини кўп (оқ жўхори, маккажўхори, супурги бўладиган жўроб) экганлар. Жўхориларга "қора куя" касаллиги тушиши оқибатида қорайиб қолган. "Қора жўхори" сўзи қишлоқ номига кўчиб "Қоражери" деб аталган.

Иккинчиси, шу ерли аҳоли томонидан ерларга супурги бўладиган жўхори кўп экилган, унинг уруғи қора бўлганлиги сабабли "қора жўхори" деб юритилган. Вақт ўтиши билан "қора жўхори" аҳоли томонидан "Қоражери" деб талаффуз қилинган.

Учинчиси, Бухоро амирининг қора танли чўриси бўлиб, озод бўлганидан сўнг унинг хизматларини эътиборга олиб, амир унга ер инъом этади. Тухфа қилинган ер "қора чўрини ери" деб айtilган. Аҳоли орасида "қора чўрини ери" номидаги жой ўрнини "Қоражери" эгаллаган[4].

Бизнингча, Қоражери қишлоқ номи қора танли қул билан боғлиқ бўлмаса керак. Чунки, Бухоро амирлиги даврида қўлчиликни бекор қилиш борасида подшо Россияси томонидан амир олдига қўйган талаб тўлиқ таъминланмаган[9,99]. Бу эса Бухорода мангитлар ҳокимияти ағдарилгунига қадар қулчилик аён ва амалдорлар томонидан олиб борилган, деган хулосага келинади. Қолаверса, ишончли қул бўлган тақдирда ҳам, катта ер мулклар унга ишониб топширилмаган.

Ипакчи қишлоқ топонимикаси ҳақида айтиш мумкинки, ипак қурти учун асосий озуқа бўлган тут кўчатларини экиб келган қишлоқга "Ипакчи" деб ном берганлар. Шунингдек, бу қишлоқда етиштирилган тут кўчатлари бутун мамлакат бўйлаб кенг тарқатилган. Лекин ҳозирда бу қишлоқ аҳолиси, пилла қурти учун керак бўлган тут кўчатларини етиштириш билан шуғуланмайдилар. Чунки, аҳолининг даромад манбаи бугунги кунда хўжаликда деҳқончилик ва чорвачилик бўлиб келаётганлиги боисдан тут кўчатлари экилмаяпти.

Чорраха "тўрт йўл"[10,61] маъносини англатиб, шимолдан Вобкент туманига, шарқдан Когон туманига, жанубдан Бухоро шаҳрига, гарбдан Бухоро тумани маркази Галаосиё шаҳрига йўналган чўлларни туташтирган жойга Чорраха дейилган. Ҳозирда ҳам юқорида номлари тилга олинган туман ва шаҳарларга Чорраха қишлоғи орқали бориш мумкин.

Бешариқ сув объекти номини олган гидроним бўлиб, Янги турмушдаги қишлоқлар Шоҳруд канали сувидан фойдаланишлари учун, Жайхун канали, юқори Кобдин, Чорраха, Дейсўхта, Бешариқ қишлоқ ариқлари бошланган жойида сувни тақсимлаш мақсадида сув иншооти барпо этилган қишлоқ, "Гадоё топмас" ўрнини "Бешариқ" деб номланган.[1.15.] Шоҳруд каналидан сув келгунига қадар бу жой тўқайзор, юлғунзор, яъни ўзлаштирилмаган ҳудуд бўлгани учун, "Гадоё топмас" деб айtilган.

Аҳолининг тенг ярмини туркманлар ташкил қилган қишлоқ "Дейсўхта" деб номланиб, бу ҳудуд илгари балаңд тепаликлардан ташкил топган. Ҳозирда битта тепалик қолган бўлиб, бу тепаликда "Кабўтпўш" авлиё қабристонини жойлашган. "Дейсўхта" қишлоқ маъноси бўйича икки хил фикр юритилиб келинади:

Биринчиси, бир пайтлар тепалик ташландиқ ҳолда бўлиб, чангалзор тўқай ўсимликларига, чўпонларнинг эътиборсизлиги орқали ўт кетади. Куйиш натижасида тепаликга "Куйган тепа" номини берадилар[5]. Ҳозирда ҳам

халқ орасида "Дейсукта" - "Куйган тепа" номи билан айтилиб келинади.

Иккинчиси, қишлоқ аҳолиси Шоҳруд канали бўйида жойлашган бўлиб, сув тошқинларидан аҳоли кўп зиён кўрганлиги туфайли халқда тожикча "Дили сўхта" - юраги куйганлар, жабрдийдалар маъносида "Дилсўхта" деб аталган. "Дейсукта" ҳам деҳ-қишлоқ, сўхта-кўйган, жабр кўрган маъносини беради[7,11].

Дарҳақиқат, Шоҳруд каналидан, бешта ариқ қазилиб, аҳоли сув билан тامينлаганига қадар, тўлиб-тошиб оқган. Сувнинг кўпайиши натижасида аҳоли эҳтиёжлари учун экилган буғдой ва полиз экинларини сув босиб, аҳоли азият чекган. Сув тошқинидан жабр кўрган аҳолига нисбатан "Дейсукта" номи ишлатилиб келинаётганлиги ҳақиқатга яқинроқ.

"Янги турмуш" МФЙдаги "Чаримгар" қишлоғида 2021 йилги маълумотларга қараганда аҳоли сони 423 нафар бўлиб, шундан 85% ни туркманлар ташкил этади. Хўжалиқда аксарият аҳоли чорвачилик билан шуғулланиб келганлиги, қора мол терисини қайта ишлаб, чармдан бош кийим, оёқ кийим, тайёрловчи ҳунармандлар кўп бўлганлиги учун қишлоқ номи "Чармгар" деб юритилган. Ҳунармандлар касби номидан "Чармгар" қишлоғи ҳам дейилади. Ҳозирда қишлоқ аҳолиси чармни ошлаш, чармгарлик билан хўжалиқда машғул эмас. Чунки, чорва молларини боқиш учун чўл ва яйловларнинг қисқарганлиги, бу касбнинг ўзига яраша маъшақатли бўлганлиги, чармгарлик ҳунари билан шуғулланувчи кекса авлод вакиллариининг йўқлигига сабаб бўлмоқда.

Туркманларнинг салмоғи жиҳатидан "Кечқўноқ" қишлоғи етакчи ўринни эгалаб, аҳолининг 80% ни ташкил қилади. Бу қишлоқдан буюк ипак йўлининг бир тармоғи ўтганлиги учун, Бухоро шаҳрига шимол томондан келган йўловчилар, савдогар ва карвонлар шу ерда тунаб қолганлар. Бухоро шаҳри дарвозалари кечқурун ёпилиши сабабли, қуёш ботгунича савдогарлар манзилларига етиб бора олмасликларига кўзлари етиб, қишлоқда бир кеча қўноқда дам олиб, эрталаб Бухоро шаҳрига отланганлар. Демак, "Кечки-қўноқ" сўзидан "Кечқўноқ" қишлоқ номи келиб чиқган[6]. "Кечқўноқ" топоними бўйича бошқа мулоҳазалар ҳам мавжуд. Бунга кўра, топонимнинг асл шакли туркманча "гечқўноқ" бўлиб, геччилар, яъни эчкилар кеч бўлганда тунайдиган жой маъносини англатади[10,61]. Ушбу ҳудудда яшаётган аҳоли таркибида туркман этник гуруҳ вакиллариининг кўплиги, юқоридаги фикр асосли деган хулосага келишга сабаб бўлади.

Юқорида санаб ўтган қишлоқлар туркманларнинг уруғ-қабиласи номи билан аталиб келинмасада, аҳолининг асосий этник таркибини туркманлар ташкил қилади.

Шунингдек, Когон туманида ҳам туркманлар яшаб келаётган аҳоли манзилгоҳларига Сорғун, Паракти, Сурхиён, Наврўз, Оқчамамат, Ўрмонзор, Қозоқовул қишлоқлари киради. Туманда истиқомат қилиб келаётган турли этник гуруҳлар ичида, туркманлар (1046 киши) аҳолининг 1,3% ни ташкил

этади[2].

Паракти, Сурхиён, Оқчамамат, Ўрмонзор кишлоқ аҳолиси аксарияти ўзларини туркманлар деб билади. Ахборотчилар билан олиб борилган суҳбатларда шунга амин бўлдики, номлари тилга олинган қишлоқ аҳолиси Туркманистонга қиз бериб, у ердан тўй қилиб келин олиб келганлар. Бунинг сабаби, бу ерда яшаб келаётган аҳолининг қавм-қариндошлари Туркманистонда бўлганлиги ёки аксинча бўлиб, қондошлик ришталари узилиб қолмаслиги, ўзаро алоқалар давом этиб туриши учун, шундай йўл тутишган. Ҳозирги кунда пандемия сабабли, икки халқ аҳолиси ўртасида яқин алоқалар бирмунча узилиб қолган.

Когон туманидаги "Паракти" қишлоқ номининг маъноси, тегирмон парраги, паррак ясовчи усталар қишлоғи деган[10,87] маънони англатади. Қўшни "Сурхиён" қишлоғи аҳолиси эса, "юқори Сурхиён" ва "ўрта Сўрхиён"га бўлиниб, сурх этноними туркманларнинг сурх (и) деган уруғ номидан олинган[11,115]. Шу ерлик аҳоли вакиллари фикрларига кўра, Сурхиён қизил маъносини англатиб, кўпроқ боғларда етиштирилган қизил олмага нисбат берилиб "Сурхиён" деб атайдилар. Аксарият Сурхиёнлик аҳоли бу қишлоқ номини туркман уруғига дахли йўқ деб билишади. Лекин қишлоқда ўзларини туркман деб билган аҳоли салмоғининг кўпчиликини ташкил қилиши, бизнингча, туркманларга тегишли уруғ бу манзилдаги аҳолига бош-қош бўлган.

"Оқчамамат" қишлоқ топоними оқча ёки ақча-пул, зарб маъносини англатса, Мамат эса туркманларга таъаллуқли кишининг исмидир. Дарҳақиқат, туркманлар ичида Мамат номи билан айтилиб келинган шахсларни кўп учратамиз. Масалан, Маматқул, Холмамат, Пирмамат, Оқмамат ва бошқа исмлардаги кишиларни келтириш мумкин. Демак, бу қишлоқ ҳам туркман уруғидан бўлган етакчи томонидан назорат қилиниб, топган даромади ва ҳаёт тажрибаларини шу ерлик аҳоли билан биргаликда баҳам кўриб келган.

Хулоса қилиб айтганда, ўрганилган манбалар ва дала тадқиқотлари таҳлили шуни кўрсатадики, туркманлар салмоғи жиҳатидан кўпчиликини ташкил қилган Янги турмуш ва Паракти, Сурхиён, Оқчамамат қишлоқларини топонимикаси ёритиш орқали аҳолининг хўжалик машғулоти, жойларнинг табиий-тарихий географияси, моддий маданиятини ўрганиш имконини беради. Шунингдек, туркманлар кўпчиликини ташкил этадиган қишлоқларда юқоридаги жой номлари қайси тил асосида номланганлигини ўрганиш орқали топонимларга ечим топишимиз мумкин. Бугунги кунда Бухоро вилоятидаги айрим қишлоқ ва кўчаларни номлари ўзгартирилиб, қўшимча сўзлар қўшилиб айтилиб келинаётганлигига гувоҳи бўламиз. Бунинг натижасида халқ орасида жой номлари нотўғри талқин қилиниб, уларнинг қадимги номлари бузилиб талаффуз этилиб келинмоқда. Бу қадимги қишлоқ номланишларининг унитилишига олиб келиши мумкин. Зеро, қишлоқ топономикасида этноснинг ҳаёт йўли, тарихи кечмиши,

маданияти ўз аксини топади. Топонимикани ўрганиш ва унинг халқ ҳаёти билан боғлиқ жиҳатларини таҳлил қилиш этнологиянинг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Адизова Н. Бухоро туман топонимикаси. -Т.: "Наврўз", 2020.
2. Бухоро вилоят статистика бошқармаси 2021 йил 1 январ маълумоти.
3. Дала ёзувлари. Бухоро вилоят, Галаосиё тумани, Чорраҳа қишлоғи. 2021 йил.
4. Дала ёзувлари. Бухоро вилоят, Галаосиё тумани, Қоражери I қишлоғи. 2021 йил.
5. Дала ёзувлари. Бухоро вилоят, Галаосиё тумани, Чорраҳа қишлоғи. 2021 йил.
6. Дала ёзувлари. Бухоро вилоят, Галаосиё тумани, Қоражери I қишлоғи. 2021 йил.
7. Жумаев А., Муҳаммедов., Ҳамроев А. Ўлкамиздаги жой номлари. Бухоро. 1998.
8. Маҳала фуқаролар йиғини пасорти материаллари 2021 йил январ ҳолати.
9. Садриддин Айний. Қўллар романи. -Т.: "Бадий адабиёт", 1964.
10. Тўраев Ҳалим. Бухоро топонимикаси. Бухоро. "Дурдона", 2021.
11. Қораев С. Географик номлар маъноси. -Т.: "Ўзбекистон", 1978.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада Бухоро вилоятида туркманлар зич яшаб келаётган ҳудудлар, хусусан Янги турмуш ва Сорғун, Паракти, Сурхиён, Наврўз, Оқчамамат, Ўрмонзор, Қозоқовул каби туркман қишлоқларининг топонимикаси батафсил ёритиб ўтилган. Шунингдек, бу ҳудудларда истиқомат қилаётган туркманларнинг салмоғи, турмуш тарзи, хўжалик фаолияти, оилавий муносабатлари ҳақида ҳам атрофлича сўз борган. Ўрганилаётган ҳудудларнинг маъноси борасида илмий адабиётлар ва дала этнографик тадқиқотлар жараёнида йиғилган маълумотлар таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье подробно анализирован топонимия туркменонаселенных местностей Бухарской области, в частности, туркменских сел как "Янги турмуш" и "Сорғун, Паракти, Суркхиян, Навруз, Акчамамат, Урманзар, Казахавул" Также описыван подробные сведения о количестве, образе жизни, хозяйственной деятельности, родственных связях туркмен, проживающих в этих территориях. Приведены данные о изучаемых названий территорий на основе научных литератур и полевых этнографических исследований.

RESUME

This article analyzes in detail the toponymy of the turkmen-populated areas of the Bukhara region, in particular, the turkmen villages as "Yangi turmush" and "Sorg'un, Parakhti, Surkhiyan, Navruz, Akchamamat, Uрманzar, Kazakhavul" It also describes detailed information about the number, lifestyle, economic activity, family ties of turkmens living in these areas. Data on the studied territories are given on the basis of scientific literatures and field ethnographic researches.